

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI FANINI O'QITISHNING TARIXIY ILDIZLARI VA ZAMONAVIY TAHLILI

Saidova Dildoraxon Otabek qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi
saidovadildoraxon28@gmail.com

Ilmiy rahbar: Turg'unpo'latov Diyorbek Ro'zmamat o'g'li

Chirchiq davlat pedagogika universiteti O'zbek tilshunosligi kafedراسi o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada o'zbek tili va adabiyoti fanini o'qitishning psixologik hamda pedagogik tamoyillari tarixiy va zamonaviy rakursda tahlil qilingan. Tadqiqotda adabiyot o'qitish muammolarining ildizlari O'rxun-Enasoy yodgorliklari, Beruniy, Qoshg'ariy va Yusuf Xos Hojib kabi mutafakkirlar merosiga borib taqalishi dalillangan. Shuningdek, jadid ma'rifatparvarlarining milliy ta'lim tizimidagi o'rni hamda badiiy so'zning inson ruhiyatiga ta'siri masalalari yoritilgan. Maqolada til o'qitishning mantiqiy qonuniyatlari va adabiy tahlilning psixologik mexanizmlari o'zaro qiyoslanib, ilmiy xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: *o'zbek tili va adabiyoti, pedagogik tamoyillar, psixologik yondashuv, badiiy so'z, jadidlar, O'rxun-Enasoy, Mahmud Qoshg'ariy, nutq va tafakkur, ma'naviy kamolot.*

Аннотация. *В данной статье анализируются психологические и педагогические принципы преподавания узбекского языка и литературы в историческом и современном ракурсах. В исследовании доказывається, что корни проблем преподавания литературы восходят к памятникам Орхоно-Енисея и наследию таких мыслителей, как Беруни, Кашигари и Юсуф Хас Хаджиб. Также освещаются роль просветителей-джадидов в национальной системе образования и вопросы влияния художественного слова на психику человека. В статье сопоставляются логические закономерности обучения языку и психологические механизмы литературного анализа, приводятся научные выводы.*

Ключевые слова: *узбекский язык и литература, педагогические принципы, психологический подход, художественное слово, джадиды, Орхоно-Енисей, Махмуд Кашигари, речь и мышление, духовное совершенство.*

Abstract. *This article analyzes the psychological and pedagogical principles of teaching the Uzbek language and literature from both historical and modern perspectives. The research demonstrates that the roots of literature teaching issues date back to the Orkhon-Enisei monuments and the heritage of great scholars such as Beruni, Kashgari, and Yusuf Khos Hajib. It also highlights the role of the Jadid reformers in the national education system and the impact of the artistic word on the human psyche. The article compares the logical laws of language teaching with the psychological mechanisms of literary analysis and provides scientific conclusions.*

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

Keywords: *Uzbek language and literature, pedagogical principles, psychological approach, artistic word, Jadids, Orkhon-Enisei, Mahmud Kashgari, speech and thought, spiritual maturity.*

O'zbek tili va adabiyoti fanlari o'zaro uzviy bog'liq bo'lsa-da, ularning o'quvchi ongiga ta'sir ko'rsatish mexanizmlari turlichadir. Ma'lumki, o'zbek tili ko'proq aniq mantiqiy qonun-qoidalar, grammatik strukturalar va me'yorlar asosida faoliyat yuritadigan fan sanaladi. U tafakkurni tizimlashtiradi. Adabiyot esa inson ruhiyatiga bevosita ta'sir o'tkazadigan, hissiyotlar va badiiy obrazlar orqali shaxsni shakllantiradigan ma'naviy hodisadir. Dunyo miqyosida og'zaki va yozma adabiyot paydo bo'lgandan buyon, uni shunchaki axborot sifatida emas, balki inson ruhiyatiga ta'sir qila oladigan qudratli kuch darajasiga yetkazish eng asosiy pedagogik muammolardan biri bo'lib kelmoqda.

Uzoq yillar davomida o'zbek adabiyotini o'qitish nazariyasi, afsuski, sho'ro davri mafkurasi ta'sirida, asosan Oktabr inqilobi bilan bog'liq holda talqin etib kelindi. Biroq ob'ektiv tarixiy tahlil shuni ko'rsatadiki, turkiy xalqlarda, xususan o'zbeklarda adabiyotni o'qitish va so'z san'ati orqali tarbiyalash muammolari qadim zamonlarga borib taqaladi. Bu jarayonning ilk pedagogik kurtaklarini O'rxun-Enasoy yodgorliklaridagi bitiklarda ko'rishimiz mumkin. Ushbu toshbitiklar nafaqat tarixiy hujjat, balki ajdodlarning o'gitlari, vatanparvarlik darslari va badiiy so'zning ilk namunaviy maktabi vazifasini o'tagan. Badiiy so'z va til mohiyatiga kirish masalalari o'zbek xalqi hayotida har doim ulkan ijtimoiy-ma'naviy ahamiyatga ega bo'lgan. Bu borada buyuk qomusiy olimlarimizning qarashlari bugungi zamonaviy pedagogika va psixologiya uchun ham poydevor bo'lib xizmat qiladi. Abu Rayhon Beruniy nafaqat tabiiy fanlar, balki filologiya va pedagogika sohasida ham o'ziga xos maktab yaratgan. U "Avesto", arab adabiyoti va hind adabiyotiga doir asarlarni chuqur o'rgangan hamda tahlil qilgan. Beruniyning pedagogik tamoyili qiyoslash (komparativistika) orqali haqiqatni anglashga asoslanadi. U kitobxonni turli xalqlar adabiyoti namunalarini solishtirishga, ulardan eng yaxshi insoniy fazilatlarini namuna qilib olishga chaqiradi. Bu esa bugungi kun adabiyot darslarida qo'llaniladigan "integratsiyalashgan ta'lim" tamoyilining ilk ko'rinishidir. Turkiy tillarni tizimli o'rgatishning pedagogik asosi Mahmud Qoshg'ariy tomonidan yaratildi. Uning "Devonu lug'otit turk" asari shunchaki lug'at emas, balki ulkan lingvo-psixologik tadqiqotdir. Qoshg'ariy o'z asari uchun ma'lumot to'plash maqsadida turli vohalarni kezib chiqqani, xalq og'zaki nutqidagi so'zlarni to'plagan bugungi til o'qituvchilari uchun "jonli til muhiti"ni yaratish tamoyiliga misol bo'ladi. U tilni jamiyatdan, xalqning turmush tarzidan va ruhiyatidan ayri holda tasavvur qilib bo'lmashligini isbotlab berdi. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarida so'z va uning ma'nolariga alohida to'xtalib, badiiy so'zni "muqaddas hodisa" deb ataydi. Uning fikricha, insonning aqlu zakovati aynan so'zlar mohiyatini ajrata olishida namoyon bo'ladi. Pedagogik nuqtai nazardan, u so'zni shaxs ahloqini yuksaltiruvchi va salohiyatini namoyon etuvchi kuch deb biladi. Bu esa o'quvchilarda nutq madaniyatini shakllantirishning psixologik asosi hisoblanadi. Alisher Navoiy, Bobur, Munis kabi adiblar ijodida badiiy so'zning inson

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

tarbiyasiga ta'siri eng yuksak cho'qqiga chiqdi. Navoiyning "Hayratul-abror" asaridagi so'z ta'rifi yoki Boburning o'z farzandlariga yozgan maktublaridagi til me'yorlariga doir talablari o'zbek tili va adabiyoti metodikasining oltin qoidalaridir. O'tgan asr boshlarida adabiyot o'qitish ishiga mutlaqo yangicha — ma'rifatparvarlik nuqtai nazaridan yondashildi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Qodiriy va Cho'lpon kabi jadidlarimiz xalqning ma'naviy kamolotini ta'lim tizimini isloh qilishda deb bildilar. Abdulla Avloniyning "Ikkinchi muallim" va "Turkiy guliston yoxud axloq" asarlari maktablardagi o'qitish jarayonini psixologik jihatdan tizimlashtirdi. Jadidlar uchun savodxonlik — bu shunchaki o'qish va yozishni bilish emas, balki o'zligini anglash, milliy madaniyatni saqlab qolish va mustamlakachilik kishanlaridan qutulish vositasi edi. Shu sababli ham ular yozgan darsliklar bevosita o'quvchining ruhiyatiga, milliy g'ururiga ta'sir ko'rsatishga yo'naltirilgan edi. O'zbek tili fani qonun-qoidalar ustiga qurilgani bois, uni o'zlashtirishda o'quvchining kognitiv jarayonlari — diqqat, xotira va tafakkuri faol ishtirok etadi. Til darslarida o'quvchi tushunchalarni tahlil qilish (analiz) va umumlashtirish (sintez) operatsiyalarini bajaradi. Masalan, gapning sintaktik tahlili jarayonida o'quvchi butunni bo'laklarga ajratadi va ularning o'zaro bog'liqligini mantiqan asoslaydi. Bu jarayonda Germann Ebbinghausning xotira qonuniyatlaridan foydalanish, ya'ni ma'lumotni takrorlash va mustahkamlash orqali uzoq muddatli xotiraga o'tkazish muhim pedagogik tamoyil hisoblanadi. O'zbek tili darslarining asosiy maqsadi o'quvchida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdir. Bunda psixolingvistik yondashuv muhim: o'quvchi avval ichki nutqida fikrni shakllantiradi, so'ngra uni grammatik qoliplarga soladi va tashqi nutqqa (og'zaki yoki yozma) chiqaradi. O'qituvchining vazifasi — bu jarayondagi psixologik to'siqlarni (tortinchoqlik, xato qilishdan qo'rqish) bartaraf etishdan iborat. Adabiyot darslari o'quvchining emotsional dunyosini boyitadi. Bu yerda asosiy tamoyil — badiiy idrok hisoblanadi. Adabiyot darslarida badiiy asarni shunchaki o'qib berish yetarli emas. O'qituvchi o'quvchida imagination (tasavvur) jarayonini uyg'otishi kerak. Yusuf Xos Hojib aytganidek, so'zning "muqaddas"ligini his qilish uchun o'quvchi asar qahramoni bilan birga yashashi, uning dardi bilan og'rishi lozim. Bu — adabiyot o'qitishning psixologik-gumanistik tamoyilidir. Zamon pedagogikasida adabiy asar o'qituvchi tomonidan tayyor holda tahlil qilib berilmaydi. Aksincha, o'quvchi mustaqil ravishda matn bilan muloqotga kirishadi. Bu jarayonda tahliliy ko'nikmalar rivojlanadi. Masalan, "O'tkan kunlar" romanini o'rganishda o'quvchi Kumush yoki Otabek obrazlarini bugungi kun nuqtai nazaridan tahlil qilishi, ularning harakatlariga psixologik baho berishi kerak.

O'zbek tili va adabiyoti fanlarini o'qitishda quyidagi pedagogik-psixologik xulosalarga kelish mumkin:

1. Tarixiylik va zamonaviylik uyg'unligi: Biz ta'lim tizimini faqat yaqin o'tmish bilan bog'lamasligimiz, aksincha, Beruniy, Qoshg'ariy, Navoiy va jadidlarimiz yaratgan boy pedagogik merosdan ozuqa olishimiz kerak.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G‘OYALAR

2. So‘zning tarbiyaviy kuchi: Badiiy so‘z — inson ahloqini yuksaltiruvchi eng samarali vositadir. Adabiyot darslari shunchaki "hikoya aytib berish" soati emas, balki shaxsni shakllantirish laboratoriyasi bo‘lishi lozim.

3. Individual yondashuv: Har bir o‘quvchining badiiy idrok darajasi va lingvistik qobiliyati turlicha. Pedagogika o‘quvchining individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, uni erkin fikrlashga o‘rgatishi zarur.

4. Til va milliy o‘zlik: Jadidlarimiz ta’kidlaganidek, xalqning ma’naviy kamoloti uning tili va adabiyotini qanchalik yaxshi bilishiga bog‘liq. Savodxonlik — milliy mustaqillik va yuksalishning poydevoridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o‘qitish metodikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur, 2020. – 256 b.

2. Do‘stmuhamedova Sh.A., Tillashayxonova X.A., Baykunosova G., Ziyavitdinova G. Umumiy psixologiya. 2-kitob. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 320 b.

3. Yo‘ldoshev Q. Yoniq so‘z. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – 184 b.

4. ZiyoNET jamoat ta’lim axborot tarmog‘i. O‘zbek pedagogikasi tarixi va metodikasi bo‘limi materiallari.

5. Mahmudov N. O‘qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2019. – 224 b.